

УДК 351.84:330.8

А.О. Більцан

викладач

Фінансово-економічний коледж

Буковинського державного фінансово-економічного університету, м. Чернівці

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ: ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

*У статті досліджено розвиток соціального захисту в історичному аспекті, з'ясовані ви-
токи форм соціального страхування та виникнення системи обов'язкового державного соці-
ального страхування.*

Ключові слова: соціальний захист, соціальне страхування, історія розвитку.

I. Вступ

Проблеми соціального захисту населення стають одними з найбільш обговорюваних у світі. Загальносвітова економічна криза, погіршення демографічних процесів, збільшення людей похилого віку та зменшення кількості працездатного населення є основними чинниками, що загострюють цю проблему. Саме в умовах ринкових трансформацій соціальне страхування поступово стає пріоритетною формою реалізації прав громадян на соціальний захист і продовжує активно розвиватись під впливом факторів економічного та демографічного характеру в жорстких умовах його функціонування.

За цих умов протягом останнього десятиліття відбувається активне реформування усіх форм соціального захисту населення, яке спрямоване на зменшення частки державного фінансування на користь загальнообов'язкового державного та приватного соціального страхування. У зв'язку з цим неможливо досконало зрозуміти та усвідомити сучасну державну модель соціального захисту населення, не ознайомившись з історією розвитку соціального забезпечення.

Перші прояви соціального забезпечення простежуються ще в морально-психологічних складових будь-якого суспільного об'єднання. Поступово з появою держави, права та моральних засад підтримки існування людського соціуму необхідність подальшого захисту слабких, хворих, немічних і дітей набуває нового забарвлення, зокрема оформлюється організаційно.

II. Постановка завдання

Мета статті – дослідити процес еволюції соціального захисту у світовому суспільстві.

III. Результати

Особиста добросовісність була притаманна людському суспільству ще з доісторичних часів. З перших кроків цивілізації сім'я чи домогосподарство були основним виробничим осередком у суспільстві, тому опіку-

вання непрацездатними особами покладали на інших членів сім'ї. На допомогу громади могли розраховувати ті, хто залишився безпомічним поза сім'єю, або вся сім'я, яка опинилася у скрутному становищі [15, с. 95].

Найбільшого розвитку страхування набуло у Стародавньому Римі, яке застосовували різні організації, корпорації, колегії, що об'єднували своїх членів на основі професійних, матеріальних та особистих інтересів (підтримка в разі втрати працездатності, забезпечення поховання). Згідно із положеннями Статуту ланувімської колегії (м. Ланувім, 133 р. до н. е.) передбачалося внесення початкового й щомісячного грошових платежів, призначених для одержання певної суми на поховання у разі смерті члена колегії [1, с. 72].

Початковими формами соціального забезпечення стали благодійництво і громадська опіка як своєрідне виявлення ще не остаточно сформованої соціальної політики [2, с. 76].

На теренах давньої України ініціатива у введенні певних видів соціальних нарахувань виходила від князів. У 996 р. князь Володимир своїм уставом доручив церковним структурам та їх очільникам нагляд за лікарнями, притулками для самотніх і встановив відому "десятину" для благодійних закладів. Незаперечними доказами його постаті як соціального реформатора є заснування богадільні, училища для навчання убогих людей, запровадження народних свят, невід'ємною складовою яких виступало "годування" сиріт, удів, убогих, роздача щедрих милостинь. Нащадок князя Ярослав став першим законодавцем, за якого звичаєві права та обов'язки були чітко виписаними. Ярославова "Руська Правда" була першим слов'янським законом, у якому закріплювалось щось схоже на сучасну соціальну програму для населення [5].

У XIII ст. в місті Дубровник, було проголошено програму страхування здоров'я шляхом відповідних внесків [6, с. 130].

Разом з розвитком приватної благодійності держава починає розглядати злидні і бідність як порок і боротися з ними адміністративними методами. Держава вважає бідність джерелом соціальної нестабільності у суспільстві, тому в ряді країн Європи було прийнято закони проти окремих соціальних груп населення – бродяг, жебраків, осиротілих і хворих. Так, в Англії з 1531 р. дозволяється просити милостиню тільки калікам і людям похилого віку, а з 1536 р. жебрацтво було оголошено злочином [8].

Витоки форм соціального страхування, найближчі до сучасних, знаходимо в Середньовіччі, коли гірники Німеччини заснували спільні каси для підтримки рідних померлих від нещасних випадків, нужденних членів суспільства [13].

У Росії імператриця Катерина II підняла систему соціального захисту на новий рівень своїм Маніфестом про заснування виховних будинків для сиріт (1 вересня 1763 р.) та Указом про опіку для всіх цивільних верств (1775 р.). Розуміння необхідності державної підтримки соціально незахищеним верствам було піднесено на новий рівень, по суті, було закладено підвалини соціальної політики [3, с. 200].

Теоретичне розроблення ідеї обов'язкового страхування було започатковане майже за 100 років до його впровадження в життя англійським ученим Джоном Ванкувером. У книзі 1796 р. "An enquiry into the causes and production of poverty" ("Дослідження причин і наслідків бідності") він запропонував організувати особливі ощадні каси, які повинні були виплачувати своїм учасникам гроші на лікування і поховання, пенсію інвалідам, людям похилого віку, сиротам і підтримувати безробітних [18].

У найбільш розвинутих капіталістичних країнах Європи – в Англії і Франції – добровільне страхування набуло помітного поширення вже в середині XVIII ст. В Англії, зокрема, виникли так звані "дружні товариства", основним завданням яких була взаємодопомога у випадку різноманітних нещасних випадків через хвороби і смерть. Наприкінці XVIII і протягом першої половини XIX ст. професійні робочі союзи з'являються у всіх капіталістичних країнах Європи та Америки. Розпочався процес страхування не лише робочих, але і їх родин; подекуди організується страхування від безробіття. Оскільки добровільне страхування переважно лягало на плечі робітників і значною мірою обтяжувало їхній бюджет, то воно було доступно найбільш забезпеченим верствам населення. У зв'язку з цим виникла необхідність організації нової форми соціального страхування – у вигляді обов'язкового страхування, завданням якого було усунення недоліків добровільного страхування, зокрема об-

меженості розповсюдження і недостатньої інтенсивності наданої допомоги [11].

З кінця XVIII ст. в Європі та Росії починає формуватися державно-адміністративна система суспільної опіки (інституційне становлення системи допомоги, формування правової бази, адміністративне управління, що включає територіальні структури, часткове фінансування державою соціальної допомоги). Особливістю цього етапу є те, що держава не прагне до прямого виконання соціальних функцій, а тільки сприяє в цьому іншим інститутам: особистій і суспільній добродійності, благодійним організаціям, корпоративному соціальному страхуванню, місцевій владі, церкві. Дві основні характеристики етапу (поява в державі власне соціальних функцій і спрямованість соціальної політики на всіх членів суспільства) взаємозалежні, вони базуються на необхідності консолідувати суспільство, що переживає прогресуюче антагоністичне розшарування. Однак принцип солідарності, що прямо впливає з теорії суспільного договору чи соціального контракту, відповідно до якого суспільство має зобов'язання перед своїми членами, не може бути реалізованим лише через суспільну добродійність, що й зумовлює виникнення власне соціальних державних функцій [9, с. 45].

Новий етап у становленні соціального забезпечення розпочався в 1863 р. з утворення у Швейцарії на основі філантропічної організації "Суспільна користь" товариства Червоного Хреста як спеціальної інституції з надання допомоги пораненим у боях. Ця організація відіграла значну роль у допомозі інвалідам, військовополоненим, сиротам, створювала шпиталі, пункти харчування, проводила санітарну освіту населення. Осередок товариства Червоного Хреста в Україні було відкрито в 1918 р. у Києві. Незважаючи на те, що така соціальна опіка здебільшого мала громадський характер і не могла повністю задовольнити зростаючі потреби в соціальному захисті, саме вона стала тим моральним підґрунтям, на основі якого сформувалась громадська думка та уявлення соціуму про обов'язок суспільства та про основні візії організації державного соціального забезпечення [3, с. 200].

До XIX ст. соціальний захист мав епізодичний характер і ґрунтувався на принципах самопомоги, сімейного забезпечення й добродійності. Сучасна ж система соціального захисту, яка діє у світі, на думку більшості науковців, почала формуватися у XIX ст. із розвитком промислового виробництва (індустріального розвитку) та створенням великих підприємств із залученням найманої праці. За нових економіко-демографічних умов на заміну старій доктрині соціального захисту почала формуватися

нова, що декларувала відповідальність суспільства загалом за добробут його членів [15, с. 100].

Так, наприклад, у 90-ті р. XIX ст. деякі підприємці Херсонської губернії почали страхувати своїх робітників на випадок смерті, інвалідності й непрацездатності у приватних страхових товариствах. Таке страхування набуло поширення в Одесі (у 1894 р. були застраховані робітники 22 підприємств), Миколаєві, Херсоні та деяких інших містах губернії. У 1899 р. в Одесі почало діяти Товариство взаємного страхування фабрикантів і ремісників від нещасних випадків, яке через три роки уже налічувало 7000 застрахованих. У 1905 р. на його зразок було створено Чорноморське товариство взаємного страхування судновласників від нещасних випадків із їх робітниками та службовцями. Воно діяло в усіх портах Чорного й Азовського морів та в приморських річкових портах [6].

Цілий ряд соціально спрямованих законів було прийнято в Російській імперії 1912 р., які започаткували нову форму соціального захисту – державне страхування. Це такі, як Закон “Про забезпечення робітників на випадок хвороби”, “Про затвердження закладів у справах страхування робітників”, “Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві” тощо. Народний комісаріат праці (Наркомпраці), який повинен був здійснювати політику у сфері охорони праці та соціального забезпечення, створюється 27 жовтня 1917 р. Далі запроваджується страхування на випадок безробіття та хвороби. Після проголошення політики “воєнного комунізму” соціальне страхування було замінено соціальним забезпеченням на підставі “Положення про соціальне забезпечення трудящих”, затвердженого 31 жовтня 1918 р. Надання соціальних виплат за рахунок страхових внесків було замінено на пряме фінансування за рахунок асигнувань з бюджету. Декрет РНК “Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею” був підписаний 15 листопада 1921 р. Страхування поширювалося на всі види тимчасової та повної втрати працездатності, на випадок безробіття, а також смерті. Сплата страхових внесків повністю покладалася на підприємства й установи (приватні – у більшому розмірі). На органи соціального страхування було покладено функції з фінансування медичної допомоги населенню через страхові каси. З 1924 р. органи соціального страхування розпочали організацію санаторно-курортного лікування і будинків відпочинку, які до цього часу були у віданні органів охорони здоров'я та профспілок [16, с. 79].

Саме в нормативно-законодавчих актах радянської Росії вперше і було використано

термін “соціальне забезпечення”, який змінив тезу про “соціальне страхування”, що визначала засади соціального захисту в європейській документації того часу. Пріоритетність походження терміну з основ радянської документації була доведена нещодавно. Раніше авторство “соціального забезпечення” зарубіжна наука приписувала Ф.Д. Рузвельту та його змінам “New Deal” [17, с. 79].

В Англії закони про соціальне страхування були прийняті під тиском робочого руху лише у 1908–1911 рр. Поряд з гарантіями у зв'язку з безробіттям, хворобою і пенсійним забезпеченням система соціального страхування містила елементи охорони здоров'я [17, с. 124].

Вперше термін “соціальний захист” був використаний у Законі про соціальний захист США в 1935 р., що законодавчо визначив новий етап для цієї країни, ввівши інститут обов'язкового страхування на випадок старості, смерті, інвалідності й безробіття. Незабаром цей термін став широко застосовуватися в багатьох країнах світу, він виражав сутність проблеми щодо організації національних систем допомоги непрацездатним і громадянам похилого віку. Після Великої депресії в 30–60-х рр. XX ст. відбувається подальший розвиток систем соціального страхування. Економічна криза початку 1930-х рр. дала імпульс усвідомленню необхідності поширення дії соціального законодавства на всіх робітників, фактично на все населення, і зумовила втручання держави в соціально-економічні процеси. У цей час почався другий етап розвитку систем соціального захисту, що супроводжувався формуванням національних систем соціального страхування та забезпечення. Його головна особливість полягала в зміні ролі держави щодо робітників. Від конфронтації держава перейшла до соціального партнерства [15, с. 101].

Більшість дослідників пов'язують виникнення повноцінної системи обов'язкового державного соціального страхування в другій половині XIX ст. з діяльністю німецького канцлера Отто фон Бісмарка (1815–1898) та прийняттям у Німеччині законів щодо соціального страхування населення [16, с. 124].

Система Бісмарка ґрунтувалася на принципах:

- забезпечення, що базувалося виключно на праці, а тому обмежене лише особами, які зуміли завоювати це право своєю працею;
- обов'язкове забезпечення існує лише для тих найманих працівників, заробітна плата яких є нижчою за визначену мінімальну суму, тобто для тих, хто не може користуватися індивідуальним страхуванням;

- забезпечення побудовано на методології страхування, що встановлює паритетне співвідношення між внесками найманих працівників та працедавців, а також між виплатами й внесками;
- забезпеченням управляють самі працедавці та наймані працівники;
- обов'язковість соціального страхування [20, с. 22].

У цей самий період були опубліковані ряд документів, які мали велике значення для подальшого розширення діяльності країн у сфері соціального захисту, зокрема Атлантична хартія, Філадельфійська декларація МОП і доповідь У. Беверіджа. У 1942 р. У. Беверідж представив свою працю "Соціальне страхування і союзницькі послуги" (Social Insurance and Allied Services), більш відому як "Доповідь Беверіджа", у якій автор викладає принципи, котрі лежать в основі "держави загального добробуту". У. Беверідж розробив стратегію, спрямовану на вирішення важливих соціальних проблем. Ця стратегія передбачала запровадження соціального страхування для створення всезагальної системи соціального захисту (соціального забезпечення) (включаючи допомоги багатодітним сім'ям) і універсальної національної служби охорони здоров'я. Саме У. Беверідж одним із перших дав визначення поняттю "соціальне забезпечення": "Соціальне забезпечення означає забезпечення мінімального доходу для того, щоб скасувати систему отримання доходів від безробіття, хвороби, аварії, звільнення по старості і запобігти збиткам від утримання інших людей, а також вирішити проблему виняткових видатків, що виникали у разі народження, смерті, шлюбу" [20].

У своїй концепції У. Беверідж базується на запровадженні не лише інституту соціального страхування (система соціального забезпечення на основі внесків), а й на використанні інших соціальних заходів, які мають поширюватися на ті верстви населення, які або не охоплюються системою соціального страхування, або чиї потреби недостатньо покриваються нею. Таким чином, У. Беверідж у своєму документі сформулював цілісну систему соціального захисту населення, яка включає в себе всі форми: соціальне страхування, соціальне забезпечення та соціальну допомогу [19].

Французький уряд, який перебував у Великобританії під час Другої світової війни, під впливом доповіді У. Беверіджа опублікував Устав Національної ради Опору (Charte du Conseil National de la Resistance, 1944), який закликав до організації "системи повного соціального забезпечення, покликаної гарантувати усім громадянам засоби для підтримки існування з моменту втрати ними можливості добувати їх своєю працею...".

Доповідь У. Беверіджа була використана у післявоєнні роки у формуванні соціальної політики урядами Бельгії, Данії, Нідерландів, Швеції, частково Німеччини [19].

Характеризуючи план У. Беверіджа, Ф.А. Гаєк (1899–1992) у праці "Конституція свободи" зазначив: "План Беверіджа, який, за задумом, не мав би бути інструментом перерозподілу доходу, але завдяки політикам швидко перетворився у план такого типу, – це тільки найвідоміший серед них. Проте якщо у вільному суспільстві можливо всім надавати мінімальний рівень добробуту, то таке суспільство несумісне з розподілом доходу відповідно до деякого викривленого поняття справедливості. Гарантія однакового мінімуму для всіх, хто перебуває у злиднях, передбачає, що цей мінімум надається тільки при доведенні потреби і що нічого, за що не заплачено особистим внеском, не дається без такого доведення" [4, с. 310].

У 1948 р. на рівні ООН була прийнята "Загальна декларація прав людини". У ст. 25 закріплюються права кожної людини "на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів для існування через незалежні від неї обставини" [7].

Вперше соціальну державу як принцип конституційного права було закріплено ст. 20 Конституції ФРН у 1949 р., яка визначала Німеччину "демократичною і соціальною федеративною державою". Згідно зі ст. 1 Конституції Франції 1958 р. "Франція є непорушною, світською, соціальною, демократичною Республікою" [10].

На початку ХХ ст. у багатьох європейських країнах (Австрії, Бельгії, Данії, Швейцарії, Португалії, Норвегії) почали регламентувати соціально-економічні відносини.

У 50-х рр. ХХ ст. у багатьох країнах світу відбулися кардинальні зміни в соціальній політиці, які зумовили необхідність систематизації та координації різнопланових сегментів й інститутів соціальної сфери з позиції характеристики її захисних функцій. Система соціального захисту пов'язана з особливостями організації соціального господарства, метою якого є підвищення добробуту та життєвого рівня громадян, тобто соціальний захист є проявом соціально орієнтованої економіки.

У ХХ ст. системи соціального забезпечення були запроваджені майже в усіх державах світу [16, с. 79].

Законодавче закріплення основних тенденцій соціального захисту досягло нових

вершин: прийняття нових нормативних кодексів, законів. Зокрема: 1889 р. (Швеція) – Закон “Про охорону праці”; 1911 р. (Франція) – Закон “Про страхування”; 1913–1915 рр. (Швеція) – Закон “Про обов’язкове державне соціальне страхування через настання старості та інвалідності”; 1929 р. (Франція) – Закон “Про страхування через хворобу”; 1934 р. (США) – Закон “Про пенсійне забезпечення працівників залізниць”; 1935 р. (США) – Закон “Про соціальний захист”; 1946 р. (Швейцарія) – “Федеральний закон про страхування та у разі втрати годувальника”; 1956 р. (Франція) – Кодекс соціального забезпечення; 1975 р. (Угорщина) – Акт про соціальний захист; 1989 р. (Німеччина) – Соціальний кодекс; 1995 р. (Чехія) – Закон “Про пенсійне страхування”; 1997 р. (Німеччина) – Зміни до Соціального кодексу; 1998 р. (Польща) – Закон “Про систему соціального страхування”; 1999 р. (Болгарія) – Кодекс обов’язкового соціального страхування тощо [14].

Офіційним документом, який визначив термін “соціальне забезпечення”, є Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, ухвалений Генеральною асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., згідно з яким, “держави, які беруть участь у цьому Пакті, визначають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування” [12].

IV. Висновки

Особиста добродійність притаманна людському суспільству ще з доісторичних часів. До XIX ст. соціальний захист мав епізодичний характер і ґрунтувався на принципах самодопомоги та добродійності.

Сучасна система соціального захисту, яка діє у світі, почала формуватися у XIX ст. із розвитком промислового виробництва (індустріального розвитку) та створенням великих підприємств із залученням найманої праці. У XX ст. системи соціального забезпечення були запроваджені майже в усіх державах світу та законодавчо закріплені.

Офіційним документом, який визначив термін “соціальне забезпечення”, є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ухвалений Генеральною асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., згідно з яким, “держави, які беруть участь у цьому Пакті, визначають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування” [12].

Список використаної літератури

1. Басаков М.И. Страхование дело в вопросах и ответах : учеб. пособ. для студентов экономических вузов и колледжей / сост. М.И. Басаков. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 256 с.
2. Безпалько О.В. Благодійні інституції України: сучасний стан та перспективи розвитку (за результатами соціологічного

дослідження) / О.В. Безпалько, Ю.М. Галустьян, А.В. Гулевська-Черниш. – К. : Книга плюс, 2008. – 120 с.

3. Волгин Н.А. Социальное государство : [учебник] / Н.А. Волгин, Н.Н. Гриценко, Ф.И. Шарков. – М., 2003. – 274 с.
4. Гаск Ф.А. Конституція свободи / Ф.А. Гаск. – Л. : Літопис, 2002. – 555 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1996. – 832 с.
6. Губар О.Є. Соціальне страхування у забезпеченні суспільного добробуту / О.Є. Губар // Фінанси України. – 2002. – № 8. – С. 130–137.
7. Загальна декларація прав людини. – К. : Право, 1995. – 12 с.
8. Калашников С.В. Очерки теории социального государства / С.В. Калашников. – М. : Экономика, 2006. – 362 с.
9. Калашников С. Социальное рыночное хозяйство и социальное государство / С. Калашников // Человек и труд. – 2003. – № 9. – С. 45.
10. Конституции государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир. инст. зак-ва и сравнит. правовед. при Правительстве Российской Федерации Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 394 с.; Т. 2. – 658 с.; Т. 3. – 371 с.
11. Мальований М.І. Історія розвитку соціального захисту у світі / М.І. Мальований // Інноваційна економіка. – 2011. – № 22. – С. 253–258.
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042&fpage=1&text.
13. Мусієнко В.Д. Соціальне страхування: світовий історичний досвід, проблеми і напрямки їх вирішення на етапі трансформаційної економіки України / В.Д. Мусієнко, Н.А. Молозіна, М.І. Молозін // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ. – 2010. – № 2 (22). – С. 8–12.
14. Сімкіна О.В. Основні засади та історичні етапи становлення й розвитку соціального забезпечення (на прикладах країн Європи та України) [Електронний ресурс] / О.В. Сімкіна // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2010. – Вип. 4 (31). – 468 с. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tpdu/2010_4/doc/3/22.pdf.
15. Скуратівський В.А. Основи соціальної політики : навч. посіб. / В.А. Скуратівський, О.М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200 с.
16. Социальная структура и социальные процессы : [словарь-справочник] / под ред. В. Осипова. – М. : Наука, 1990. – 346 с.

17. Социальная политика буржуазного государства / отв. ред. д. э. н. С.Н. Надель. – М. : Наука, 1987. – 208 с.
18. Anne Brunon-Ernst. L'abondance frugale: etude des propositions de J. Bentham pour reguler la pauvrete a la fin du XVIIIe siecle [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.centrebentham.fr/Articles/Abondance_Frugale_ABE.pdf.
19. Charte du Conseil National de la Resistance, 15 mars 1944 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.port.ac.uk/special/france1815to2003/chapter8/documents/filedownload,18136,en.pdf>.
20. William Beveridge, Social Insurance and Allied Services, Report, 1942. – 20 p.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2013.

Бильцан А.А. Развитие социального страхования: историческая справка

В статье исследованы развитие социальной защиты в историческом аспекте, выяснены истоки форм социального страхования и возникновения системы обязательного государственного социального страхования.

Ключевые слова: социальная защита, социальное страхование, история развития.

Biltsan A. Development of social insurance: historical background

The article is devoted to the development of social protection in the historical aspect, clarified the origins of forms of social insurance and the emergence of a system of State social insurance.

Key words: social protection, social security, the history of development.